

עניית 'אמן' אחר 'שמיה רבא' בקדיש והמסתעף/אליאור דלקיאן

ראיתי לעמוד על נקודה מהותית באשר לעניית האמן הראשון בקדיש, והוא דלכאורה אין זה מקומו הנכון מבחינה תחבירית ודקדוקית. שהרי התיבות "בעלמא די ברא כרעותיה" בפשטות מוסבות על האמור בתחילת הקדיש - "יתגדל ויתקדש שמיה רבא", היינו שיתגדל וכו' שמו בעולם, וזהו משפט אחד המהווה כחטיבה אחת שלימה. וכן מתבאר מדברי האחרונים, כך למשל מפורש במשנ"ב (סימן נו סק"ב), וז"ל: "אחר תיבות 'כרעותיה' יפסיק קצת, דתיבות אלו קאי אלמעלה על 'יתגדל'", וכן מתבאר ממחלוקת האחרונים בהגיית הכ"ף של תיבת 'כרעותיה', אם להרפות או להדגיש, ובטעמים שנתנו לכל דעה, וכן פשוט ואין צורך להאריך בזה. ולפי"ז לכאורה המקום הנכון של עניית האמן הראשון צריך היה להיות אחר חתימת משפט זה ולא באמצעו, ומנהג פשוט הוא בכל ישראל לענות אמן אחר התיבות 'שמיה רבא'. ולענ"ד הדבר צריך בירור וליבון.

א. סקירת המקורות בנוגע למקום עניית האמן הראשון בקדיש

בריש מילין, אפתח בעיון וחקירה בדברי רבותינו אם אכן כך נהגו בימי קדם ומה דעתם בזה. ובחרתי לפתוח דווקא ממקור שמהווה ערעור על הנהוג בנינו בצורה פשוטה, והוא מן האמור בספר 'ליקוטי הפרדס' מרש"י, שם משמע שאכן אין לענות האמן אלא אחר סיום המשפט במילים "בעלמא די ברא כרעותיה", שכן כתב שם בדף יב, וז"ל: "וכך היה ראוי לענות הצבור מיד כשיאמר החזן 'יתגדל ויתקדש שמיה רבה בעלמא דברא' ומיד לענות 'אמן יהא שמיה רבה מברך' כולו, אלא מפני שהתחיל בענין הגאולה רצונו של חזן להוסיף באמצע חובת הצבור ומסדר דבריו ואומר 'בחייכון וביומיכון כו', ולאחר כן עונין הצבור". עיסוקו כאן אינו נוגע ישירות לעניינינו, אך יש ללמוד מדבריו שהמלים 'בעלמא דברא' הם חתימת המשפט הראשון בקדיש ושם ראוי היה לענות האמן,

1. בכל המקורות מדבריו שהבאתי להלן לא הזכיר תיבת "כרעותיה", ומשמע שלא גרס לה, אולם להלן בדף יד ר. כתבה. וצ"ע.

ולפי² לדין שאכן מוסיפים כמה אמנים בנוסח הקדיש (ודלא כפי שמשמע מדבריו שלא היו עונים אלא איש"ר), פשוט הוא שיש לאומרו בסיום במשפט ולא באמצעו. ולפי² נראה שכן יש לדקדק גם ממה שכתב שם בראש העמוד "ואומר 'שמיה רבא בעלמא דברא"³, ולפי הנ"ל נראה כי לא לחינם כתבם בחדא מחתא. וכן משמע ממש"כ בדף יג: בעניין הכריעות בקדיש (ודברים אלה נזכרו בב"י סימן נו בשם ספר הפרדס), וז"ל: "וד' כריעות כורעין בקדיש ואלו הן 'יתגדל ויתקדש שמיה רבא בעלמא דברא' כל זה בכריעה אחת, 'בעגלא ובזמן קריב' כורע ועונה 'הא שמיה', וכשמתחיל לומר התחלת ז' שבחות 'יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתעלה ויתהדר שמיה דקב"ה' בכלן הוא כורע, וכשיגיע ל'תושבחתא וניחמתא' כורע". ומלבד מה שגם כאן הזכירו בחדא מחתא, יש להעיר שמשמע מדבריו שהכריעות נקבעו בכל אותם המקומות בהם עונים אמן בקדיש (קודם יש"ר, עד שמסיים² 'שמיה דקב"ה', וכן בסיום 'תושבחתא וניחמתא'), וא"כ מסתבר שגם בסיום³ הכריעה הראשונה יש לענות אמן, והיא מסתיימת כאמור בדבריו במילים 'בעלמא דברא'⁴.

2. שכן משמע מדבריו שכורע והולך מתחילת שבע תשבחות אלה עד סופם. וכן משמע מדבריו בנוגע לכריעה הראשונה, וכן מצאתי שכתב להדיא בספר המחכים לגבי הכריעה הראשונה, וז"ל: "ובקדיש יש שלש כריעות, (הראשונה) ב'יתגדל ויתקדש' וזוקף ב'שמיה רבא"⁵. וכן מבואר בספר לקט יושר (ח"א עמוד יז ענין ב), בעדותו על מהרא"י רבו, וז"ל: "וזכרני כשאמר יתגדל ויתקדש (היה) כורע, וכשאמר שמיה רבא (היה) זוקף".

3. עיין בהערה הנ"ל.

4. ולכאורה דברים אלו אינם עולים יפה עם מה שכתוב בסידור רש"י (סימן יב) "כיון שאמר 'יתגדל ויתקדש שמיה רבא' כורע". ונראה שאין בזה כל קושי, שכן דברים אלה הובאו בשם רב נחשון גאון, שהיה (עפ"י השערות החוקרים) ראש ישיבת סורא אחר רב עמרם, ובסדר רב עמרם גאון – כפי שיובא לקמן – אכן מבואר שמקום עניית האמן הראשון הוא אחר 'שמיה רבא', וכ"ה בסידור רס"ג, שגם הוא היה ראש הישיבה בתקופה מאוחרת יותר, וא"כ מסתבר שכן היה המנהג בבבל. ורש"י הביא הדברים כאשר באו במקורם, על אף שלמעשה נראה שלא תואמים הם למנהג שנהג במקומו של רש"י, ואפשר שהדברים שבאו שבסר הפרדס הם אלו ששיקפו את מנהג מקומו, ועיין מזה עוד לקמן. ועכ"פ, ודאי שמהמקורות הראשונים שהבאנו כאן עולה להדיא כאשר כתבנו באשר למקומו של האמן הראשון.

אכן, מנהג פשוט זה הנהוג בכל ישראל אינו מנהג טעות ומקורו ויסודו איתן עוד מדברי הגאונים והראשונים, שכן מבואר בסדר רב עמרם גאון (הרפנס, קריאת שמע וברכותיה) שכתוב 'אמן' מיד אחר המילים "שמיה רבא", וכ"ה בסידור רס"ג (עמ' לה), שאחר 'שמיה רבא' כתב "ויגיבון (=ועונים) אמן", וכ"כ בשמו האבודרהם (הקדיש ופירושו), וז"ל: "וכתב רבינו סעדיה כשאומר שליח צבור 'יתגדל ויתקדש שמיה רבא' עונין הקהל אמן". וכן כתב הרמב"ם במפורש בסדר התפילות, וז"ל: "בעת שיאמר שליח ציבור יתגדל ויתקדש שמיה רבא, כל העם עונין אמן", והובאו דבריו באו"ח (ח"א, דין קדיש ופירושו אות ב), בב"י (סימן נו)⁵, ובאבודרהם הנ"ל. ואף גרסו את המלים "בעלמא די ברא כרעותיה", כך שאין לומר שמא לא גרסוהו והיא הסיבה לקביעת האמן במקום זה, מלבד האו"ח ששם הזכיר רק חתימת המקומות בהם יש לענות אמן, ואין ראייה להדיא לנ"ד, אלא שכיוון שהסמיך דבריו על הרמב"ם פשיטא שאין לחלק, ובפרט שלא מצינו בשום מקור אחר נוסח בו נשמטו תיבות אלה.

והנה, יש להעיר בלשון השו"ע (ס"ב) בדין זה, שהעתיק רק המשך לשון הרמב"ם הנ"ל בנוגע לשאר האמנים שאומרים אח"כ, וראה במשנ"ב (ס"ק נו) שהפליא על מרן שהשמיט עניין עניית האמת הראשון המפורש ברמב"ם, אחר שמרן עצמו הזכיר דבריו בב"י. וכ"כ ב'בני בנימין' על הרמב"ם. אך לא מסתבר לומר שחלק על הרמב"ם בזה, שכן לא הזכיר מזה כלום בב"י, ובפרט שלא מצינו שיטה החולקת בזה, רק נראה דלפום ריהטא נשמטו דברים אלה מתחת קולמוסו, ולא בכוונת מכוון. (ונראה שיש לרמוז לזה קצת מדקדוק לשונו בשו"ע, והוא בהקדים, סידור לשונו של הרמב"ם בהלכה זו, שאחר שכתב עניין עניית אמן דנידון דידן, הזכיר עניית 'אמן יהא שמיה רבא מברך' ומיד הזכיר לדברי חז"ל שיש לענותו בכל כוחו, ואח"כ ממשיך על סדר הקדיש ומזכיר דין עניית שאר האמנים הנותרים, הם הם הנזכרים בשו"ע בסעיף ב'. ומעתה לדברי מרן בשו"ע, שאחר שהזכיר עניין עניית הקדיש בכל כוחו בסעיף א', המשיך מיד בהבאת שאר דברי הרמב"ם בעניין שאר האמנים שבקדיש. וכל זה שלא כמו שכתב בספר מנחת אהרון (פארדו, כלל י ס"ק כח) שמדברי מרן נראה שאין לענות

5. אלא שהובאו שם דבריו בחסרון הניכר למעיין, ואפשר שנשמטו מחמת טעות "הדומות".

כ"א ג' אמנים אחרונים שבקדיש בלבד. ולענ"ד אם אכן מבינים לשון מרן בשו"ע כפשטה, נמצאו הדברים מרפסן איגרי, שהרי בשו"ע לא נזכרה אפילו עניית איש"ר אלא ברמז בסעיף ג', אלא פשוט כדכתבו לעיל⁶).

גם מרנא ורבנא רבינו האר"י הקדוש כתב (שעה"כ דף טו ע"ד, פע"ח שער הקדישים פ"ו) להדיא דצריך לענות כאן אמן, וביאר סוד הדבר, ע"ש. גם מלשון הזוהר יש קצת סמך לעניית אמן זו, שם מבואר כי ארבע התיבות הראשונות בקדיש הם עניין אחד, והמשך הלשון "בעלמא די ברא כרעותיה" הוא עניין אחר, וז"ל הזוהר (זהר חדש מגילת רות דף מז:, ובדפוס אחר דף קו:, ובזהר עם פירוש הסולם אות תקץ): "יתגדל ויתקדש שמה רבא, ההוא שם רבא עילאה על כולא מקורא דחיי, דמיניה נפקין כל ברכאן וכל קדושן ודא עלמא דאתי. ולבתר משיכו מניה בעלמא די ברא כרעותיה עלמא תתאה". אך עם כל זה רואה אני צורך לבאר הדברים גם על דרך הפשט, התחביר והקדוק, דאין מקרא יוצא מידי פשוטו, והסוד מהווה קומה נוספת לפשטם של דברים.

ב. הקדמה בנוגע למקורו ושינויו של נוסח התפילה והקדיש בפרט

נוסח התפילה

ולפני שניגש לעיקרם של דברים, לברר דעת רבותינו בנ"ד וליישב הדבר עם פשט הלשון, ראיתי צורך להקדים הקדמה קצרה בנוגע ליסודו של נוסח התפילה והקדיש בפרט, ובאשר אלינו – המקור לאמנים שבקדיש.

ראשית, יש לציין לכך שבדברי חז"ל המצויים בידינו לא נמסר לנו נוסח התפילה מתחילתו לסופו על כל חלקיו ופרטיו, אלא ליקוטי בתר ליקוטי, כסדר ברכות העמידה (כמבואר במגילה יז:), נוסח רוב הברכות (כמפורט בעיקר במסכת ברכות ובעוד מקומות בש"ס), ועוד. וכדבר המסתבר, אם בדברים שנמסרו ביזנו כחתומים (כנוסח המשנה והתלמוד), מצינו שינויים, ואף ידיים זרות אשר שלטו בו, ובאמת שטבעי הדבר במסירתו של טקסט שנים רבות מדור לדור, ק"ו בן בנו של ק"ו בנוסח התפילה שכאמור לא נמסר בכתב כבר בימים קדמונים, והיא הסיבה לחילוקים הרבים בין הנוסחים מימים קדמונים עד ימינו

6. וראה עוד מש"כ להלן בהערה 11 באריכות.

אנו, אפילו בתפילות הקבע (וראה בדברי האבודרהם (שמונה עשרה, עמ' קה) באשר לנוסח תפילת העמידה, וז"ל: "לא תמצא מקום בעולם שאומר שמנה עשרה בעניין אחד תיבה בתיבה אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין"). ויש אף מקום לומר, שעצם אי מסירת נוסח זה בכתב, יש בה בכדי להעיד שלא ראו חכמים בשינויים אלה משום זרות ודבר רע, אך איני קובע מסמרות רק מעלה זאת כאפשרות, ויש מה להאריך בדברים, ודיו רב כבר נשפך בעניין, ואין זה המקום להאריך. עכ"פ כדברינו הנ"ל, מצאתי מפורש במשנ"ב (יש סימן סח), וז"ל: "שאר נוסח הברכה לא נתנו בו חכמים שיעור שיאמר כך וכך מלות דווקא, דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה במלות מנויות ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה, וזה לא מצינו".

והנה, ההגיון והסברה נותנים שקורות ישראל בשנים הרבות של גלותם במקומות שונים ומשונים על פני תבל, הם שהוסיפו לשינויי הנוסח הרבים, והעד לכך הוא מנהגי המקומות השונים הנתונים בידינו (שעכ"פ מתחלקים למספר נוסחים עיקריים, עפ"י מקומות פזוריהם בהם נתיישבו ישראל בימי גלותם)⁷.

ואף אם נאמר שנוסח תפילות הקבע נמסר בצורה ברורה ומדויקת ע"י אנשי כנסת הגדולה (ראה דעת היעב"ץ בהקדמת סידורו 'סולם בית אל' חווק ג' אות ז' בעניין זה), מ"מ נוסחי עדות שונות ודאי שנמצאים בידינו וכבר מימים קדמונים, ואף רבים שאינם מפורסמים או ידועים כלל כיום, וא"כ הדברים הנ"ל מסתברים ומתקבלים בעיני כל בעל דעת, ובפרט בימינו שכת"י וספרים ישנים רבים גלויים לפנינו.

נוסח הקדיש

באשר לנוסח הקדיש, רב הוא הנסתר על הגלוי, באשר לא מצינו בספרות חז"ל הנתונה בידינו כלל אזכור של "תפילת הקדיש", מ"מ מצינו כמה מלשונות הקדיש ודברים הנלווים אליו בהקשרים שונים. והנה, דעת החוקרים חלוקה

7. באשר לנוסחי העדות השונות, ראה במאמרו של הרב אהרון גבאי יצ"ו, 'הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים', ירושתנו, ספר שביעי (תשע"ד), עמ' רנג-רנז, ובשאר מאמריו החשובים.

באשר לזמנו הראשוני של נוסח הקדיש⁸, אך אין רצוני להאריך בזה כיוון שאין זה ענייננו כאן, ואסתפק בציון המקורות העיקריים בספרות חז"ל המצויים בידנו ונוגעים בעניינינו.

עניית "יהא שמיה רבא" (בסגנונות ונוסחים שונים, וכן כנסמך על 'אמן' שלפניו או בלעדיו, ואכמ"ל), נזכרה בבבלי בכמה מקומות (ברכות ג, כא; נז; שבת קיט:). לשון פתיחת הקדיש ("יתגדל ויתקדש וכו'") בהקשר אחר, נזכרה לראשונה בירושלמי (ברכות פ"ט ה"ב) "מברך על ירידת גשמים **יתגדל ויתקדש ויתברך ויתרומם שמך** מלכינו על כל טיפה וטיפה שאת מוריד לנו שאת ממניען זו מזר" (והשווה לנוסח פתיחת הברכה כפי שהוא בבבלי ברכות נט; אשר נפסק ברמב"ם פ"י ה"ה, ובטושר"ע סימן רכא).

כמו"כ, במסכת סופרים (פ"ד ה"ו) נמצא נוסח הנאמר בשער קריאת התורה, אשר יש בו דמיון רב לשאר לשונות הקדיש המוזכרים בנוסחי הקדיש של רבותינו קדמונינו שאחר חתימת ספרות חז"ל, והא לך לשונו: "ועוד צריך לומר, על הכל **יתגדל ויתקדש וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל ויתקלס שמו** של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא הנכבד והנורא, **בעולמות שברא**, בעולם הזה ובעולם הבא, **כרצונו** וכרצון יראיו וכרצון כל עמו בית ישראל, **תגלה ותראה מלכותו** עלינו **במהרה ובזמן קרוב**, והוא יבנה ביתו בימינו, ויחון פלטתנו ופליטת כל עמו בית ישראל בהמון רחמיו וברוב חסדיו

8. ראה על כך: יוסף היינמן, 'התפילה בתקופת התנאים והאמוראים', עמ' 23, אשר מקדים זמנו, או לפחות זמן ניסוח גרעינו של הקדיש, כבר לתקופת התנאים (אם כי מסכים ש"אין שום זכר לכך, שהוא היה חלק מתפילות הציבור שבביהכ"נ, אלא מסתבר ששימש תפילה שלאחר הדרשה בציבור". לעומתו, דניאל גולדמשידט בהקדמתו למחזור ר"ה (עמ' כד), מערער על השערתו, ואף את זמנו של האזכור הבלעדי בבבלי, הלא הוא המשפט 'יהא שמיה רבא', מאחר הוא, בטענה שאומנם מובא הוא באמת בשם ר' יוסי (ספרי דברים שו), "אך במהותו אין הוא ידוע אלא ממקורות בבליים, בכל שרידי מנהג א"י כמעט שאין הוא נזכר, ובודאי אין זה מקרה, מסתבר שהנהיגוהו שם כתפילת צבור בתקופה מאוחרת", וע"ש עוד בדבריו לשינויים שבמקורות חז"ל בצורת אמירת גוף הקדיש בציבור, ובניסיונו להתחקות אחר נוסח מקור.

לחן ולחסד ולרחמים לחיים ולשלום, והוא ירחם עלינו ועל כל עמו בית ישראל בעבור שמו הגדול, ואמרו אמן".

הקדיש כמו שהוא מקובל בימינו, כחלק מסדר התפילה, וכאחד מפרטיה – אם אפשר לומר החשובים אשר חוזר ונשנה בהלך התפילה יותר מכל חלק אחר בה – נמצא לראשונה רק בספרות הגאונים, כסדר רע"ג וסידור רס"ג, ומשם בדברי הראשונים, וכן בכת"י אשר מתוארכים לאותה התקופה פחות או יותר.

האמנים שבקדיש

ומעתה ניגש למספר האמנים שיש לענות בקדיש. והנה, מלבד דברי הרמב"ם הנ"ל בנוסח התפילה, התייחס הוא לאמירת האמנים שבקדיש גם בגוף ההלכות, ושם (פ"ט מהלכות תפילה ה"א) לא הזכיר אלא ב' אמנים בלבד: "ושליח ציבור יורד לפני התיבה (...) ואומר קדיש וכל העם עונים אמן יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא בכל כחן, ועונין אמן בסוף קדיש". ויעויין בלח"מ (שם), שנתקשה בזה. ונראה, שעפ"י כל דברינו הנ"ל יש לתרץ קושייתו, היינו, שכידוע בספר משנה תורה לא בא אלא לנסח בצורה קלה ובהירה את העולה מדברי חז"ל, כמבואר בהקדמתו למשנ"ת, ולכן לא כתב אלא אודות איש"ר, המבואר בכמה מקומות בש"ס; ואודות האמן שבסוף הקדיש, שאע"פ שלא מצינו לו מקור בחז"ל, מ"מ נראה שפשוט היה לו לרמב"ם שיש לענות אמן בסופו ככל הברכות, ופשוט; כמ"כ יש לומר שהוא נלמד מעצם דין עניית אמן יש"ר, שהרי אמן זה בא אחר שהש"ץ אומר בעצמו כל נוסח איש"ר עד חתימת הקדיש, ובעניית אמן זה אנו מאמתים הדבר. משא"כ בנוגע לנסח התפילה עצמו, אשר מיוסד בין היתר גם על מנהג העולם ושאר מסורות שהועברו לנו ע"י הגאונים והקדמונים, לכן שם ביאר שיש לענות חמישה אמנים. ועיין מה שכתבו לתרץ על קושיית הלח"מ במעשה רקח ובמרכבת המשנה (חעלמא) ובספר בן ידיד, והנראה לענ"ד כתבתי.

ושו"ר שכדברנו ממש כתב הרה"ג ר' רפאל קאלאמארו בתשובה שהובאה בשו"ת נשמת כל חי (סימן ג', דף ד:), ביישוב דברי הרמב"ם מקושיית הלח"מ. וע"ש בסימן ד' (דף ו ס:): בתשובת המחבר אליו, שכתב לדחות דברים אלה, בטענה שגם הדברים המבוארים בהלכות תפילה הם מן המנהג כפי שכתב לעניין ישיבת

הציבור בשעת התפילה (נראה שכוונתו שדבר זה אינו מעיקר הדין, ואפשר שכיוון גם להמשך לשונו של הרמב"ם לעניין ירידת הש"ץ לפני התיבה ועמידתו בתפילה), ועוד שאם כן היא דעת הרמב"ם היה לו לבאר חילוק זה שבין עיקר הדין לבין המנהג, עכת"ד. ונלענ"ד שיש לישב, ונפתח בטענתו האחרונה, כפי שכבר כתבנו לעיל כל נוסח התפילה עצמו מיוסד ברובו על מנהג העולם, וא"כ אין צורך שיזכיר דבר זה בפרטות על עניינת האמנים שבקדיש; ובאשר לטענתו הראשונה בעניין ישיבת הציבור, נראה שאע"פ שאין זה מעיקר הדין ואין שום פקפוק בדבר אם לא יעשו כן, מ"מ אינו דומה לעניינת הקדישים שבה מצינו חילוקים בין המקומות השונים ובין דעות הראשונים בדבר, משא"כ בדבר זה שבכל מקום כן הוא שהציבור יושבים, ולכן כתבו בפשיטות בהלכות אע"פ שאינו הלכה גמורה (ובפרט אם כיוון גם למנהג שליח הציבור לירד לפני התיבה, שמצינו לו מקור בדברי חז"ל (ראה למשל ברכות לד., שבת כד:)).

ומצאתי שכ"כ ב'נמוקי מהרא"י' (נדפס בספר הליקוטים על הרמב"ם) ביישוב קושיינת הלח"מ, וז"ל: "ואפשר לומר, הא דכתב שם בסדר התפלות לענות עוד אמן בקדיש, הוא ממנהגא, וכמו שכתב בפתחת המאמר של סדר התפלות "נהגו העם וכו", משום דהרבה דברים נאמרו שם שרק נהגו ולא מדינא. אבל הכא לא מיירי רק מעיקר הדין, ולכן לא הזכיר רק פעם אחת אמן שאחר הקדיש⁹ שזהו מדינא, כנ"ל". וא"ת, לפי"ז כיוון שבמקום שעיקר הדבר מקורו במנהג הרמב"ם טרח להדגיש זאת לפני הקורא, א"כ אדרבה כאן שלא הזכיר זאת הרמב"ם משמע שאין מקור הדבר במנהג. נראה שיש לדחות, שכאן שונה הדבר, שכיוון שנהגו כן באופן פשוט הרי שאם לא יענה עימהם הרי הוא כפורש מן הציבור (ולא דמי לנוסח שבתחילת סדר התפילות (הוא הנוסח הנאמר קודם פסוקי 'הודו'), ששם כל אחד אומרו לעצמו ולא הוי כפורש מן הציבור), וא"כ אין נפק"מ מה מקורו ותחילת ייסודו.

9. היינו מלבד איש"ר. ופשוט.

וגלה ה' את עיני לדברי קדשו של בעל המנהיג, שם מבואר להדיא שיסוד עניית האמן בקדיש מקורו במנהיג¹⁰, וז"ל (דיני תפילה, סוף עמ' נח): "מה שנהגו בספרד שעונין אמנין בקדיש, וב'על הכל יתגדל' דשבת, אין זה אמן יתומה (...). וכן נכון לומר אמנין בקדישים ו'על הכל יתגדל', ועל הרחמים דברכת המזון, ומנהג תורה היא ומאבות, ואין מנהג זה לא בצרפת ולא בפרובינצ'י, וישר בעיני מנהג ספרד". והיא סייעתא לדברינו הנ"ל (ופשוט שאין כוונתו לאיש"ר, ומסתבר שה"ה לגבי האמן בחתימת הקדיש, וע' להלן במה שהבאנו מספר 'מנהג מרשלייאה'). וכע"ז מצינו בעוד ראשונים שדנו אם יש באמנים שבקדיש משום אמן יתומה, ראה בספר האורה (ח"ב סי' ט), מחזור ויטרי (סימן תסט), או"ח (ח"א דין עניית אמן אות ג), ובכלבו (סימן צט). ועצם הדיון בשאלה זו, מוכיח להדיא דפשיטא להו לכל הני ראשונים, שאין לעניית כל אלו האמנים שבקדיש מקור מדברי חז"ל, וככל הנראה שאינם אלא מנהג ישראל, וכפי שמבואר בספר המנהיג לעיל. מקור נוסף לחילוק הנ"ל בין אמנים שמעיקר הדין לאמנים שמקורם במנהג בלבד, מצאתי בספר 'מנהג מרשלייאה' (תפילה לימי החול, עמ' 98), שהזכיר בדבריו רק איש"ר והאמן האחרון בקדיש, וכדברי הרמב"ם בהלכות כנ"ל. וכן בספר המנהגות לר"א מלוניל (דף י:). לא הזכיר בכל נוסח הקדיש אלא עניית איש"ר לבד. וכן משמע מדברי בעל הרוקח בפירושו על התפילה, שלא הזכיר כלל עניין אמן כלשהו בכל אריכות דבריו בפירוש הקדיש, מלבד איש"ר. ומבואר שלא נהגו במקומותיהם אלא בשני אמנים אלה בלבד, וכעדות בעל המנהיג על מנהג ארצות אשכנז. ואם נרצה לסכם את העולה מדברי כל אלו הראשונים, נראה שבמנהג אשכנז והקרובים לו (פרובנס וצרפת), לא נהגו כלל בכל יתר האמנים שאינם מעיקר הדין.

10. וראיתי להביא כאן מהותו ועניינו של הספר, כיוון שנוגע הוא לעניינינו: ספר המנהיג מתאר את הבדלי המנהגים בין הקהילות השונות, אשר בהם נתקל מחבר הספר (ר' אברהם בן ר' נתן, המכונה ראב"ן הירחי) בנדודיו בארצות שונות, ואחר ביסוס הדברים על דברי חז"ל, פסקי הגאונים וחיבורי חכמי ספרד, צרפת ופרובנס, משתדל המחבר למצוא מקור למנהגים אלה, ואף כותב את דעתו להלכה.

בדי בזה לעת עתה.¹¹

11. ואגב, אעיר כאן הערה חשובה. הנה, עפ"י כל דברינו אלה, יש לתמוה על מה שכתב בשו"ת מעט מים (סו"ס יט) שאחר שהביא דברי הפוסקים בדין עניינת דברים שיש בהם מחלוקת אם הם בכלל דברים בקדושה תוך ק"ש וברכותיה, כתב: "ומינה דה"ה דאין להפסיק בהם בשני אמנים ראשונים שבקדיש, דלא נמצא בב"י ובשו"ע סימן נו לענות כ"א ב'שמייה דקב"ה' וכן ב'דאמירן בעלמא", ושנה הדברים בספרו טהרת המים (שיורי טהרה מערת ע' אות כט) "דמבואר בספרי הפוסקים דליכא חיוב מדינא לענות בקדיש אלא ג' אמנים אחרונים", ושילש דבריו באות מד "וגם שני אמנים הראשונים שבקדיש קודש איש"ר חשבי כמנהגא ולא מדינא שהם מדברי האר"י זצ"ל". ונמשך אחריו מרן מופת הדור והדרו הגרע"י בהליכות עולם (ח"א עמ' צח) וכן פסק שם לכתחילה, ושו"ר שכ"כ גם בספרו שו"ת יב"א (ח"א סימן ה אות ט), ע"ש. ותימה היא, שהרי עניינת האמן אחר 'שמייה רבה' מפורשת ברב עמרם גאון וברמב"ם והביאו מרן בב"י על אתר, כמ"ש לעיל. וברור ופשוט שלא נתכוון מרן בלשונו בשו"ע שם להורות שדווקא את אלו האמנים יש לענות ולא אחרים, וכמו שכתבנו בתחילת דברינו.

וראיתי שהרגיש בזה בספר הלכה ברורה (ח"ד עמ' תח בבירור הלכה סק"י) באשר לאמן זה, ולכן הסיק שגם לסוברים שאין לענות כל האמנים שבקדיש, אמן זה יש לענות (כפי שסתם שם בהלכה י' לדעת החולקים). ע"ש. איברא דלפי כל מש"כ כאן בדעת הרמב"ם, באמת שאין כל חילוק בין אמן זה לשאר האמנים מלבד איש"ר והאמן האחרון בקדיש, ומה א"כ יענה בדבר האמן שאחר 'שמייה דקב"ה' אשר נזכר גם הוא בדברי הרמב"ם, וא"כ אף לאשר הסיק הוא יש להקשות שגם אמן זה צריך לענות.

אכן, לפי חילוקינו הנ"ל בין אמנים שהם מעיקר הדין לאלו שיסודם במנהג בלבד, יש מקום ליישב קצת דברי בעל שו"ת מעט מים והגרע"י, שאכן גם אמן זה אינו מעיקר הדין אלא רק במנהג ולכן אין לענותו במקומות שאסור להפסיק. אלא שלפ"ז הקושיה מתהפכת, שגם לאמן שאחר 'שמייה דקב"ה' אין להפסיק, שגם הוא יסודו במנהג. וכפי שכתב בשו"ת לבושי מרדכי (או"ח תליתאי, ריש סי' י), והביאו בשו"ת יב"א הנ"ל. כך שבכל אופן נשארנו בקושיה לפי כל השיטות הללו. ושו"ר שהרגיש מזה בהערה בשו"ת יב"א הנ"ל, והביא דברי הרה"ג ר' רפאל קאלאמארו הנ"ל, ושעל פיו אין לענות גם אמן זה, והניח דעתו. וכן נראה עיקר לאלו הסוברים שאין לענות כל אמן שאינו מעיקר הדין. ועתה ראיתי שכן פסק במשנ"ב (סימן סו ס"ק יז) (אלא שיש להעיר באשר למקור דבריו אליו ציין בשעה"צ שם (אות כב), הוא המג"א (סק"ו), שכן דבר זה לא נמצא במג"א, ואדרבה, שם כתב שיש לענות אחר אמן ד'תברך'. ושמא יש לומר שהמשנ"ב הבין בדעת המג"א, שהסיבה שכתב לענות אמן זה היא, שכיוון שזהו האמן הראשון שאומרים אחר שבח יש"ר שאומר הש"ץ, הוי אמן זה כאמן העיקרי שבא לאמת דברי הש"ץ ע"י הציבור, וכיוון שלא נהגו לענות אמן זה, הרי חזרנו לעיקר הדין

מכלל דברים אלה יש ללמוד שמקום עניית רוב האמנים בקדיש מקורה במנהג בלבד, ומאחר שאינה תקנה קדומה למאוד יש עוד יותר לחקור ולשאול מדוע ולמה הנהיגו (או מה הביא להשתרשות מנהג זה בכל ישראל) לענות האמן במקום שבפשטם של דברים מעורר תימה.

ג. בפתרון הקושי

לפני שאכתוב את הנראה לענ"ד בס"ד אציין למש"כ בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ד סימן ע שאלה יג), שתוך דיונו שם בעניין אחר עמד על דבר זה בדרך אגב, וכתב שם שכל פתיחת הקדיש הינה חטיבה אחת עד איש"ר, ואותו האמן מוסב על כל הדברים שנאמרו קודם לכן, אף שעונים גם קודם לכן אמן אחר 'שמיה רבא' ו'ויצמח פורקניה', והוסיף: "ומה שעונין אמן אחר 'שמיה רבא', הוא משום, דכיון

שהאמן העיקרי שבא לאמת שבח יש"ר שאומר הש"ץ הוא האמן האחרון החותם את הקדיש. וע' להלן בסמוך מה שכתבתי כעין זה).

ונראה לענ"ד, שיש ליישב עיקר פסקו של בעל שו"ת מעט מים, אך לאו מטעמיה (ויתרה מזאת מצינו בפוסקים, שפעמים הפוסקים יצקו תוכן שונה לדברי המחברים אע"פ שברור שלא זו הייתה כוונתם ודעתם, ויש להאריך בעניין ואכמ"ל, אלא רק נציין לתופעה שמצינו במפרשי השו"ע, שפעמים רבות פירשו דבריו דלא כפי שמבואר בב"י, ופשוט שנתכוונו לחלוק על פסק השו"ע, אלא שבכל זאת הלישו דעתם על לשון השו"ע. וכן נמצא במשנ"ב במקומות רבים, כידוע לכל הרגיל בו). היינו, שאע"פ ששפתיו ברור מיללו בטעם פסק זה, והוא, שדעת מרן בשו"ע לפסוק שדווקא אמנים אלה הם מעיקר הדין כפשוט לשונו בשו"ע (על אף שבב"י לא נמצא למי מהפוסקים שיאמר כן, ולפיכך קשה מאוד לומר כן, וככל האמור לעיל); מ"מ נראה שיש ליישב דבריו, עפ"י המנהג לענות אמן גם אחר 'שמיה דקב"ה' (שאף מעוגן בדברי הפוסקים, ככל האמור לעיל מהרמב"ם והשו"ע), ועפ"י מש"כ לעיל בדעת הרמב"ם בטעם השני לחיוב עניית האמן האחרון בקדיש (שהוא מכלל חיוב עניית יש"ר), והיינו שאפשר שאחר שעונים אנו אמן במקום זה הרי שאמן זה מוסב על יש"ר שאומר הש"ץ, וממילא יש בו חיוב כאיש"ר וכאמן שבסוף הקדיש. ושוב אדגיש, דפשיטא הוא שלא זו הייתה כוונת המחבר, אך אפשר שכן נכון לומר כדי ליישב דבריו.

(וראייתי להעיר, שהמעין בדברי אלו הפוסקים יראה כי אותם ג' אמנים הנזכרים בדבריהם אינם אלה שנזכרים שם בשו"ע ס"ב להדיא, שכן השו"ע לא דיבר התם באמן יש"ר, ולעומת זאת אלו הפוסקים כללו בדבריהם אמן יש"ר ואת האמן ד'יתברך' השמיטו עפ"י המנהג שלא לענותו).

דמובן דכוונת התפלה ד'יתגדל ויתקדש' הוא 'בעלמא די ברא', דרק בעולם שברא שייך שיתגדל ויתקדש יותר, לכן שייך גם כאן לומר 'אמן'. אך אין בדברים אלה טעם מספיק מדוע דווקא שם נהגו לענות, אלא מדוע גם שם יש עכ"פ שייכות לעניייה זו. עוד זאת, שאף אחר שנהגו לענות תוך חטיבה זו עוד כמה אמנים ואינם עיקר העניייה, עדיין מסתבר שאמנים אלה נקבעו דווקא במקומות שיש בהם ג"כ סיום חתימה כלשהי, ולא מובן מדוע נקבעה עניינת אמן זה באמצע משפט.

וחשבתי לתרץ, שעיקר הבקשה היא ד' התיבות הראשונות, והשאר היא תוספת ביאור לעיקר הבקשה, ולכן נהגו לענות האמן דווקא כאן, על עיקר הבקשה. ואפשר שלפי"ז אין זה רק מחמת המנהג, אלא שכן תיקנו מעיקרא כשתקנו להוסיף באמנים של הקדיש. ויש ראייה קצת לכך שזו עיקר הבקשה, שכן בנוסח 'קדיש דרבנן' (הוא מה שאנו נוהגים להזכיר היום אחר סיום מסכת, ועיין ברמב"ם בסדר התפילות שכתב שקדיש זה נתקן אחר כל לימוד תושבע"פ) פותחים אנו ג"כ בארבע תיבות אלה, ולאחר מכן מובא עיקר נוסחו של קדיש זה ("דעתיד לחדתא עלמא..."), ושוב חוזרים למלים "וימליך מלכותיה..." הנזכרות גם בנוסח הקדיש שבתפילה, הרי לן שזוהי עיקר הבקשה, וההמשך אינו אלא תוספת ביאור. ואפשר שהיא הסיבה לעניינת האמן במקום זה ולא בסיום המשפט. אלא שעדיין צריך לי עיון אם מצינו בעוד מקום כע"ז, שעונים על עיקר הבקשה ולא ממתינים לתוספת הביאור המובאת בהמשכה.

וחשבתי להביא לזה קצת סמך מהדין המבואר בשו"ע (סימן נט ס"ה) עפ"י הירושלמי והראשונים שהביאוהו, וז"ל השו"ע שם: "אם טעה בברכות יוצר בעניין שצריך לעמוד אחר תחתיו, אם טעה מקדושה ואילך אין השני צריך להתחיל אלא ממקום שפסק", הרי לן שהשני העובר תחתיו מתחיל מאמצע הברכה. ודמי קצת לנ"ד שעונים אמן באמצע המשפט ומנתקים המשכו מעיקרו, כאשר בדין הנ"ל השני שעובר לפני התיבה כש"ץ ומתחיל באמצע הברכה הרי הוא כמנתק הברכה מתחילתה. ועניינת האמן בנ"ד הרי היא כאמירת הקדושה התם, ופותחת עניין חדש, בדומה לטעם האמור שם שמהקדושה והלאה הוי כברכה אחרת. אך אין זה דומה כ"כ לנידון דידן, דהתם הוי ברכה ארוכה וא"כ לא מפסיק באמצע עניין, משא"כ בנ"ד פוסק ממש באמצע משפט. ועוד, ששם

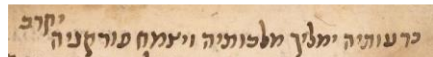
אמירת הקדושה היא חלק בלתי נפרד מהברכה ולכתחילה נתקנה לאומרה באופן זה, משא"כ בנ"ד שלפי פשטם של דברים לכאורה אין זה מקומו הראוי של אמן זה. וכל זה מלבד מה שעל עצם דין זה יש מערערים, ע"ש בב"י ובאחרונים, ואכמ"ל.

"בעלמא די ברא כרעותיה - וימליך מלכותיה"

ונראה לי להציע ביאור חדש בס"ד, שהמשפט "בעלמא די ברא כרעותיה" אינו נמשך לתחילת הקדיש, אלא להמשכו, אל המילים "וימליך מלכותיה וכו'", ובזה יובן היטב מדוע נקבעה עניינת האמן דווקא שם.

ומצאתי בס"ד חיזוק לדברים אלה, באשר בכמה נוסחאות קדומות באה תיבת "ימליך" בלא קידומת הוא"ו, כ"ה בסידור רבינו שלמה בר נתן (רשב"ן); ובספר 'תהילה לדוד' (ספר זכרון לר' דוד קויפמאן, חלק עברי עמ' 53) לשון הקדיש מזמן קדמון¹² כפי שנמצא בגניזה; וכן הוא מנהג ארם צובא, שכן הוא במחזור אר"צ (וינציא רפ"ז, וינציא ש"כ)¹³ בכל אזכורי הקדיש שבו, וכן בסידור כת"י אר"צ מהמאה ה"ד¹⁴; וכן מצאתי בשלושה כת"י¹⁵; וכן מצאתי לאחד מחכמי תימן לפני כארבע מאות שנה, ר' זכריה בן שלום החלפוני, בפירושו למשנה ולתלמוד הקרוי 'המזרחי', בציטוט נוסח הקדיש (עמ' כח). ובטוחני שישנם עוד נוסחים התומכים בזה, אך נסתפק בזה לעת עתה.

12. בנוסח הקדיש מוזכרים גאוני ארץ ישראל, וזה נוסחו: "בחיי אדונינו אביתר הכהן ראש ישיבת גאון יעקב, ובחיי רבינו שלמה הכהן אב הישיבה, ובחיי רבנו צדוק השלישי החבור". ר' אביתר היה אחרון גאוני ארץ ישראל ואחרון ראשי ישיבת ארץ ישראל - "ישיבת גאון יעקב". (ולעצם עניין זה של אזכור גדולי הדור בנוסח הקדיש, עיין 'התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית' ליצחק משה אלבוגן, בסוף הפרק העוסק בקדיש).
13. חשיבות גדולה נודעה למחזור תפילה זה, ומהממצאים עולה כי נוסחו קדום ביותר. וכן עולה לכאורה גם מנוסח הקדיש, שמלבד החתימות "ואמרו אמן" קודם איש"ר ובסוף הקדיש, לא נזכרו בו כלל שאר האמנים הנהוגים בנינו היום.
14. כת"י אוקספורד 1146 ס' 16710. והא לך תצלום אחד הקדישים שבו:

15. ואלו הם: כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 6H 6.6; כת"י אוקספורד, בודליאנה g.2 (2700); כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 4-616.3-4. ENA.

ופשוט הוא, שאין לשבש נוסח כל הסידורים והספרים חדשים גם ישנים ולומר לפי הנ"ל שעיקר הגרסא היא בלא וא"ו, שהרי הנוסח המוכר והידוע נתמך מדברי גאונים וראשונים ונוסחאות קדומות. ובפרט, לפי דברי הרוקח בביאורו ללשון הקדיש (בסודות התפילה) שע"י הוא"ו נרמז בפתחת הקדיש שם הוי"ה ("יתגדל... כרעותיה, וימליך מלכותיה"). אלא שעכ"פ צריכים אנו לעמוד על הוראת הוא"ו במילת "וימליך", וזה החלי בעזר צורי וגואלי.

בפתרון הוראתה התחבירית של הוא"ו במילת "וימליך", וביאור לשון הקדיש לפי"ז

באשר לאות וא"ו במילה "וימליך" הנראית כמיותרת, נראה לי ליישב עפ"י מה שמצינו בלשון הכתוב ווי"ן הנראים לעינינו - עיני בשר ודם - כמיותרות. ויש להקדים שאריכות דברים יש בעניין זה, אך ננסה כאן לתמצת הדברים עליהם אנו רוצים לבנות הבניין¹⁶. ראשית הדבר מתחיל במחלוקת שניטשה בין שני גדולי המדקדקים הראשונים, מנחם בן סרוק ודונש בן לברט ותלמידיהם. דונש סבור היה שישנם ווי"ן בלשון המקרא אשר נטולות כל הוראה מילונית או תחבירית כלשהי, שאין לה כל חלק בפתרון הכתובים, והביא לכך מספר דוגמאות מלשון הכתוב. ותלמידי מנחם, בהשיבם על דבריו לביסוס שיטת רבם, נקטו כי יש לכל אלו הווי"ן משמעות תחבירית בכל הפסוקים שבהם הן מופיעות. ונזכר הדבר גם אצל גדולי המדקדקים בדורות הבאים, כך למשל בדברי ר' יונה אבן ג'נאח (להלן; ריב"ג) בספר הרקמה (שער ו, בשימושי האות ו), וכ"כ בלחם-הביכורים (שער שימושי האותיות, בשימוש האחרון לאות וא"ו), ואף במפרשי התנ"ך לרוב (אלא שלא שמרו על שיטה אחידה, פעמים נקטו כדונש ופעמים כמנחם).

ומעתה לנ"ד, נראה שגם אצלנו יש לפרש עניין הוא"ו כאן כהווי"ן הנ"ל, ואין צורך לומר שדבר זה הוא לשיטת דונש בלבד, דבנ"ד לפחות אחד מן הפירושים שהציעו תלמידי מנחם בפתרון הפסוקים מתאים גם לדידן, והוא מש"כ בביאור

16. בכתבת הדברים להלן נעזרתי בשני מאמרים סביב העניין, ואלו הם: ד"ר ניסן נצר, 'וי"ו טפל בפתרון נופל', סיני קי (ניסן-אייר תשנ"ב), עמ' סג; ד"ר אליעזר שלוסברג, 'שיטת רס"ג בסוגיית וי"ו טפל בפתרון נופל', סיני קיא, עמ' ריז.

לשון הפסוק "נרדם ורכב וסוס" (תהלים עו,ז), שפירושוהו כמוסב על ה"חיל" אשר מוזכר קודם לכן בפסוקים, וכאילו חסרה מילה "נרדם (החיל) ורכב וסוס", וכע"ז פירשו הראב"ע והרד"ק על אתר; וכ"כ בשם אביו במק"א (בראשית לו,כד): "כי אלה הווי"ן אינם נוספות, אבל הם מורות על מלה חסרה", וכ"ה במקומות נוספים בפירושו, אך נסתפק בזה. ובאשר אלינו, יש לומר שהוא"ו ממשיכה את האמור קודם לכן בפתיחת הקדיש – "יתגדל ויתקדש שמיא רבא", והוי כאומר "בעלמא די ברא כרעותיה (יתגדל ויתקדש), וימליך מלכותיה וכו'", וכדו'.

יתרה מכל זה, נראה לי שיש ליישב הדבר בצורה פשוטה עוד יותר, עפ"י הוראה דקדוקית נוספת שמצינו לוא"ו במשמעות הכתובים, והוא הדבר המכונה בדברי המדקדקים והמפרשים שהוא"ו משמשת כפ"א רפה בלשון ישמעאל¹⁷. ונקדים, שישנו קושי לבאר העניין למי שאינו מונח עמוק בשני הלשונות, וכבר עמד על כך הראב"ע – שהיה ראש לכל מפרשי המקרא שהשתמש בזה בפרשנות המקרא, ואף התבטא שרבים עד אלפים כמוהו במקרא (בראשית כ,טז; ב,ו שיטה אחרת; שמות ט,כא; ויקרא יא,מד) – באלו הלשונות: "ואין יכולת באדם לפרש זאת בלשון אחרת כי לא ימצא זה הלשון כי אם בלשון ישמעאל ובלשון הקודש" (זכריה יד,יז), "וזה הוי"ו לא יוכל אדם להבינה איך תשמש רק כלשון ישמעאל" (הושע יד,ג), ואכן המפרשים אשר לא הכירו בלשון ישמעאל לא ירדו לעומק העניין ושגו בהבנת הדברים, ופירושה בדרכים שונות¹⁸. אולם בהיצמד לרבותינו אשר חיו במקומות בהם הייתה הערבית השפה המדוברת, נוכל לעמוד על עניינה, שמהווה כעין קישור לנאמר קודם לה, ומשמשת כחילוף למילות הקישור כמו 'אז', 'אזי', 'ובכן' וכדו'. וכמה שימושים יש להם, אולם נעמוד כאן על שניים מהם הקשורים זה בזה, ואחד מהם נצרך אלינו. יש ובאה במשפט תנאי

17. ראה בדברי הרב קאפח בריש הלכות יסודי התורה, שתמה על אומרם "פ"א רפה" היות ואין פ"א דגושה כלל בערבית. ומחמת כן, וכן בכדי שלא להאריך הלשון, אתבטא להלן "פ"א ערבית".

18. ראה על כך: הרב יעקב לויפר, 'וי"ו יתירה', קובץ 'בית אהרון וישראל' קטז (כסליו-טבת תשס"ה), עמ' קטז-קכד, ובעיקר בחתימת מאמרו; ובדברי הגר"מ מזוז שליט"א בקובץ אור-תורה אב תש: סימן קכז עמ' תתריד-תתרטז, וטבת תשס"ב עמ' רנו; וכן בדברי הרב קאפח הנ"ל.

ולהשלמתו, וכינוה חלק מהמפרשים כוא"ו הבאה "לתשובת התנאי", דוגמת מטבע הלשון בעונשים שבתורה, כגון "כי כל אוכל חמץ, ונכרתה הנפש ההיא מישראל" (שמות יב, טו), שעניינו 'אזי תכרת נפשו', וכל זה מבואר באר היטב בלשון ריב"ג (ספר השרשים, ערך אַם)¹⁹; ויש שבאה אף שלא במשפט תנאי, כגון בפסוק אותו מציין לרוב הראב"ע כדוגמא לפ"א ערבית – "ביום השלישי, וישא אברהם את עיניו" (בראשית כב, ד), שעניינו 'אז נשא אברהם את עינו', או "והארץ הייתה תוהו ובוהו" (שם א, ב), שעניינו כהמשך לפסוק הקודם לו – "בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ" 'אז הייתה הארץ תוהו ובוהו', וכן רבים, וגם הוא מבואר בדברי ריב"ג (ספר הרקמה, שם): "ותהיה בעניין כמו הפ"א אצל הערב, ועניינה קרוב ל'אז". וראה עוד בלחם-הביכורים (שם, בשימוש השביעי של הוא"ו) שבאו שני אלה בחדא מחתא. וזה האחרון הוא הנוגע לעניינינו, וכמו שנבאר להלן בס"ד.

ויש להוסיף, שאף הפרשנים שלא עמדו על אמיתת עניין הפ"א הערבית הנ"ל, או שלא הכירוהו כלל, מ"מ מצינו להם שבעצמם נקטו שאחד משימושי הוא"ו הוא כתחליף למילת "אז", כך למשל מצינו בפירוש רש"י (בראשית כח, כב; ירמיה ד, א) (וראה על כך בדברי הגר"מ מזוז (הנ"ל בהערה 14, עמ' תטרטו), והרב יעקב לויפר (כנ"ל, עמ' קכב-קכד)), וכן מצאתי לרבי צדוק הכהן מלובלין בספרו אור זרוע לצדיק (שימושי האותיות, עמ' לו), שהביא ב' אופני שימושי הוא"ו שהזכרנו כאן, וז"ל (בשימוש החמישי והשישי): "ה) כטעם 'אז' לתשובת התנאי, אם בחוקותי תלכו ונתתי' (ויקרא כו, ג), 'אם נקבה תלד וטמאה' (שם יב, ה). (ו) כטעם 'אז' במשפט המצטרף, 'נח בן שש מאות שנה והמבול' (בראשית ז, ו), 'השמש יצא על הארץ ולוט בא' (שם יט, כג)", וזאת כאמור על אף שלא הכיר מעניין הפ"א הערבית. ומעתה לעניינינו, לפי כל המתבאר יש לומר שפירוש הקדיש יהיה – 'בעלמא די ברא כרעותיה, אז ימליך מלכותיה', והוא כבקשה ותפילה שעוד בהיות האדם

19. וז"ל: "תהיה 'אם' לתנאי, ותבוא תשובתה ברוב המקומות בוא"ו, אם תהיה התשובה בפועל חולף (לשון עבר). כמו 'אם לא תשמעו אלינו להמול, ולקחנו את בתנו והלכנו', וכן 'אם מן עוף עולה קרבנו לה', והקריב מן התורים'. וכל אלה הווי"ן אשר זכרנו שהם תשובת התנאי, עניינם הפ"א הרפה בלשון הערבי".

על הארץ, כאן בעולם הזה, ישליט הוא יתברך מלכותו, שלא נצטרך עוד להמתין לימים אשר יבואו באחרית. ובזה מתקשרת לשון זו גם אל שאר הלשונות האמורות בהמשך הרומזות אל החשת הגאולה "ויקרב משיחיה", "בחייוכו וביומכו", "בעגלא ובזמן קריב".

ומצאתי בס"ד סמך לפירוש זה בלשון הקדיש מדברי כמה מרבתינו הראשונים, שכך פירש האורחות חיים (ח"א, דין קדיש ופירוש, אות י) "וכשיתגדל אז ימליך מלכותיה", ובהמשך שנה הדברים גבי ביאור הלשון "בחייוכו וכו'", וכע"ז כתב למעלה מזה "ובהיותו גדול וקדוש ימליך מלכותיה כדכתיב והיתה לה המלוכה. וכ"ה בכלבו (סימן ז) בקצת שינויי לשון. וכדברים האלה ממש הוא גם בפירוש הקדיש לבעל מחזור ויטרי (נדפס בישראל ג' גליון ג, עמ' ט) עפ"י כמה כת"י, במקום המובא לפנינו בסימן פז בקיצור גדול), ובמקום אחר²⁰ מצאתי שנדפסו דברים אלה על שם רש"י, ואפשר שהוא המקור הראשוני לדברים אלה.

וכעת מצאתי בסידור 'צלותא דאברהם' (לנדא, בפירוש עמק ברכה) שעל אף שפירש פתיחת הקדיש כפשטותו, מ"מ הוסיף אח"כ (ח"א עמ' קמ, ובמהדורת מוסד הרב קוק עמ' קמז): "קאי וימליך מלכותיה ג"כ על 'בעלמא די ברא כרעותיה', והש"ץ מברך להשומעים, שכל זה יהיה בחייהם", ע"ש לטעמו (ונראה לי שיותר היה לו לתלות בהפסקת האמן, ככל דברינו הכא).

בענין חדירת לשון תורה ללשון חז"ל ונוסחי תפילותינו

ואם תתמה על דברים אלה, מניין לנו ללמוד מלשון התורה ללשון התפילה, וכבר לימדונו חז"ל כלל ברור "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן", ונוסח התפילה הוא מלשון חכמים. נראה שיש לומר, שאע"פ שכלל זה נכון באופן כללי, מכל מקום מצינו בכמה מקומות שלשון התורה השפיע על נוסח התפילה ועל לשון חז"ל בכלל, ונציין בס"ד לכמה דוגמאות. כידוע התורה משתמשת בוא"ו ההיפוך, מה שלא מצוי כמעט באופן גורף בלשון חז"ל, ואעפ"כ מצינו פעם אחת בש"ס (קידושין סו.) ברייתא ארוכה אשר נעשה בה שימוש לכל אורכה בוא"ו ההיפוך, ע"ש, וכן מצינו בתפילה בכמה מקומות, וראש לכולם היא תפילת

20. בשבועון 'הסגולה' שנת תרצ"ד חוברת יג, על שם רש"י כ'פירוש הקדיש לרש"י עפ"י כת"י וטיקן.

'ותודיענו' הנאמרת בתפילת העמידה של יו"ט החל במוצ"ש, שנוסחה מוזכר כבר בגמ' (ברכות לג:), שם נעשה שימוש נרחב בוא"ו ההיפוך, וכאמור כן הוא בעוד מקומות בתפילה, כגון "ותתן לנו" (בתפילות המועדים וכן במוסף ר"ח החל בשבת), "ותפקדהו" (ברכת זכרונות במוסף ר"ה), "ותשמיעם" (ברכת שופרות שם), וכן על זו הדרך. כדוגמא נוספת להשפעה זו, יש להביא את התופעה המכונה בפי המדקדקים כ"זיווג המלות" (או בלשון הבלשנים בימינו 'גרירה'), ומוגדרת כ"מנהג הלשון במקומות הרבה לשנות התנועות מפני הזיווג" (כלשון הרד"ק בשמואל-ב ג,כה), ובלשון חז"ל מצוי הוא בכמה מקומות, ולעניינינו יש לציין לשימוש בביטוי "אילנות טובות" בלשון חז"ל בכמה מקומות ומשם גם לברכת האילנות, שעפ"י הדקדוק צריך היה להיות 'טובים' בלשון זכר²¹. וכן מצינו בניקוד התפילה, כך למשל בשינוי ההברה בהפסק, כמנהג כל ישראל לומר "מצעדי גבר" בקמץ, וכן על זו הדרך בכמה מקומות, ויש שלמדנו מאלו המקומות למקומות אחרים והגיהו גם שם הנוסח לפי כללים אלו. ויש להאריך ואין זה המקום, אך די באלו העניינים אשר ציינתי בכדי ללמד לעניינינו, שייתכן שאף שימוש בוא"ו כמופעיה הייחודיים בלשון התורה ימצא בין בתרי דפי התפילה.

ובאמת שמלבד הדוגמאות הנ"ל לחדירת לשון התורה ללשון חז"ל ונוסחי תפילותינו, אף באשר לעניינינו – היינו שימושיה השונים של הוא"ו – מצינו חדירה מעי"ז, וא"כ יש לדברינו יסודות איתנים להסתמך עליהם. ואביא כאן דוגמאות מדבריהם של כמה מהעוסקים בנוסחאות התפילה ודקדוקן, לשני הביאורים שהצענו לעיל (על אף שלענ"ד העיקרי מבניהם בנ"ד, הוא הפירוש השני, ואכן רוב המקורות אשר יובאו כאן תואמים לפירוש זה):

באשר לביאור הראשון, שוא"ו זו היא וא"ו החיבור שנכתבה לכאורה שלא לצורך, יש להביא כראיה את דברי היעב"ץ בלוח-ארש (סימן קעה) בהשיגו על המוסיפים וא"ו בנוסח 'על הניסים', שכתב ש"אין להקפיד על חסרון וא"ו העטף, כי כן דרך לשון הקודש פעמים הרבה, בין לחסרה בין להוסיפה שלא לצורך".

21. עיין על כך בהוספות המו"ל לספר לוח-ארש ליעב"ץ עמוד תצו. וכפי שזכר שם, סברה זו של "זיווג המילות" בלשון חז"ל ובנוסח התפילה נזכרה כבר בדברי היעב"ץ עצמו בלוח-ארש, ע"ש בח"א סימן קצד.

הרי שהשתמש ביסוד זה לצורך ביאור נוסח התפילה, ולא ראה זאת כדבר זר ליישב נוסח התפילה ודקדוקה עפ"י דקדוק לשון הקודש המקראית. ובאר לביאור השני, שהוא"ו כאן משמשת כפ"א ערבית, יש לציין לכמה וכמה מקורות, ואפתח גם כאן בדברי קודשו של היעב"ץ בלוח-ארש (סימן ריב) בדחייתו להגהת הרד"ה בעניין מילת "ושקצונו" (בנוסח התחנון הארוך הנאמר בימי שני וחמישי), ואלו דבריו הנוגעים אלינו: "ועוד כמה ווי"ן כאלה נמצאים בכתוב לרוב, שאינם נקשרים בפועל מלפניהם, 'וישא אברהם את עיניו', 'והיית נקי מאלתי' (...), וכן רבים מאוד. וככה ימצאו גם במטבע ברכות ותפילות, 'רפאנו ונרפא' (...), ו'כל החיים יודוך', וכן 'וכתוב', 'וטוב בעיניך לברך', וזולתם. אבל באים ווי"ן כאלו, להמשיך התולדה הנמשכת מהעניין הקודם, לא משקיפים על פעולה זכורה קדמה כלל, אלא רוצה לומר אם הדבר כן – הוא כדמות תנאי מתדבק – יחויב גם הנמשך ממנו כו', שגם זה הדבר ראוי יתכן ויצדק היותו". ועל אף שלא נקט בפירוש עניין הפ"א הערבית, מ"מ זהו ממש אותו העניין, וכפי שנקט בדוגמה של "וישא אברהם", שכאמור לעיל היא אחת הדוגמאות העיקריות של הראב"ע לעניין פ"א ערבית.

וראה עוד בדבריו בסימן קן, ביישוב מילת "וחננו" בוא"ו בברכת הדעת, שגם שם העיר כי אין צורך להשמיטה כי "לעולם תתכן הוי"ו", ו"יש לנו הרבה ווי"ן כיוצא בה", והוסיף שכן הוא באשר לוא"ו בברכת "והערב", וכן שמצינו ווי"ן כמעין אלו בתפילה, וכנ"ל. וראה עוד כע"ז בדברי ר' דוד יצחקי בקובץ 'בית אהרון וישראל' גליון מב עמ' קח, ובאו דברים אלה גם בהוספותיו ללוח-ארש עמ' תס. וכ"כ הגר"י צובירי בסידורו 'כנסת הגדולה' (ח"א עמ' קו), וכן הר"ח מזרחי בספר 'יוסף חיים' (עמ' עא), ושוב בסוף ספר 'תיקון תפילה'. וראה עוד בספר 'בירור הלכה' (זילבר, סימן קטו, ח"ד עמ' קכ) שאסף כעמיר גורנה מדברי הפוסקים בעניין. ועל אף שלא נזכר בדבריהם עניין הפ"א הערבית, נראה שלאותו הדבר נתכוונו (וכפי שהערנו לעיל בדברי היעב"ץ מכוח הדוגמא שהביא מלשון הפס' "וישא אברהם"), ולאות והוכחה על כל אלה, דהנה פירשו הוא"ו כמשמשת במקום מילת "לכן", וכן מצאתי מפורש בלשון הראב"ע (ויקרא יא, מד) בהזכירו עניין הפ"א הערבית ופירשה בלשון הפס' כמשמשת במקום "על-כן", ומתיישב הוא אף במקומות נוספים בהם נזכרה הפ"א הערבית בפירושו אף שלא

התבטא כן להדיא. ובאמת, שבקונטרס 'לאוקמי גרסה' שבסוף סידור איש-מצליח (אות נ), כתב להדיא ששמע לתרץ שהוא"ו בתיבת "וחננו" משמשת בפ"א ערבית. ובאור-תורה הנ"ל, התייחס הגר"מ מזוז באריכות לעניין זה של פירוש ווי"ן בנוסח התפילה כפ"א ערבית, וכתב שלא מסתבר להשתמש ביסוד זה, והוא עפ"י הדברים הנזכרים לעיל שלא נמצא לה שימוש אלא בלשון המקרא ורוב הראשונים לא הכירוה או לא ידעו ממנה כלל. עכת"ד. אולם נראה שאין נידונו שם אודות ברכת הדעת כנ"ל דומה לעניינינו, דהתם נמצאו נוסחאות רבות (ולפי דבריו הם רוב הנוסחאות) שלא גרסו כלל הוא"ו, משא"כ בעניינינו ההפך הוא הנכון, ברוב ככל הנוסחאות גרסינן וא"ו, וכן מנהג כל ישראל ללא עוררין. ועוד, שכיוון שמדברים אנו בלשונם של מתקני התפילה, יש מקום לומר שכשם שבכמה מקומות ראינו שימוש בלשון המקרא כן יש לומר גם בנידון דידן (ובפרט לשיטתו שמגיה לשון התפילה ע"פ הדקדוק המקראי, ואכמ"ל). ועוד, שכאמור לעיל גם רבים מהראשונים שלא הכירוה פירשו כאן לשון הקדיש ממש כמשמעותה ('אז').

עפ"י הדברים הנזכרים כאן, נמצאנו למדים ששימוש בווי"ן אלה, אף מצוי הוא יותר משאר "לשונות תורה" אשר נמצאים בתפילה, וכאשר הראה היעב"ץ בכמה דוגמאות. ומלבד זאת מצינו ווי"ן אחרים המשמשות בשאר שימושי הוא"ו, כדוגמת "ואנחנו משתחוים" ד'עלינו לשבח' שפירושו מעין הצגת ניגוד – 'אבל אנחנו מודים', והוא אחד משימושי הוא"ו במקרא (ראה לחם-הביכורים שם, בשימוש השמיני של הוא"ו; קהלת-יעקב מענה-לשון (אלגאזי), לשון-תורה, מערכת אות ו, סימן שמא).

וכן ראיתי דברי האשל-אברהם (בוטשאטש, סימן תרפב) שדן אודות אחת הווי"ן בנוסח 'על הניסים', והשתמש גם הוא באחד משימושי הוא"ו ליישוב הלשון. ותוך דבריו, נתן ליבו אל הנידון הנזכר כאן בדברינו (הימצאות "לשונות תורה" בנוסח התפילה, ובפרט שימושי הוא"ו), ובדברינו לעיל זכינו ממש לכוון לדעתו הרחבה בזה, ואלו דבריו הנוגעים אלינו: "על כל זה אין קפידא בו' זו, הגם שאין לנו ללמוד לגבי נוסח תפלה ממקראי קודש שיש בהם יתרות ווי"ן, מכל מקום אין זה זרות כל כך" (וזכר גם הוא עניין ברכת 'והערב' וברכת הדעת הנ"ל, ע"ש ובדבריו בסימן קטו). ועל זו הדרך שימושים אחרים רבים בלשון התפילה, ודי

בזה. ומעתה, אף לא צריכים אנו לשאר דוגמאות הנ"ל, אלא על מנת היות הבניין האמור כאן ניצב איתן על יסודות רבים וחזקים.

ד. ביאורים על דרך הדרוש והרמז

והנה בתחילת עומדי על עניין זה ולפני העיון והחקירה עלו בידי כמה טעמים לדבר על דרך הדרש והרמז, אולם אחר יושבי על המדוכה עלה בידי ליישב הדברים גם על דרך הפשט בדברים המתיישבים על הלב וככל הנ"ל, ונראה לענ"ד שהוא העיקר וכל השאר באים כתוספת עליו. אלא שמ"מ הנחתי הדברים כמות שהם, והנם לפני הקורא²².

שמה יש לדרוש ולומר שישראל עם קדוש בשומעם שבח אדיר ונורא זה, ובציפיתם הגדולה לכשיגיע כבר הדבר הנכסף, אינם יכולים להמתין עד לסיום המשפט ופורצים בקריאת אמן ברצון גדול לקיום הדבר²³. ולפי"ז המשפט "בעלמא די ברא כרעותיה" אכן עניין אחד הוא עם תחילת הקדיש ואינו עניין אחר, וכפשטות הדברים, ושם היה צריך בפשטות לענות האמן.

עוד נראה לי בס"ד, על בסיס החידוש שחידשנו לעיל, שיש לרמוז עפ"י מה שכתבו המקובלים שהיסוד נקרא וא"ו, ולפי"ז צריך לומר שהוא כעין בקשה

22. ולא מחקתי הדברים משתי סיבות, אחת, עפ"י דברי רבינו האר"י ז"ל שיש לאדם לעסוק בכל חלקי פרד"ס התורה, ואם כי דרכי לרוב להתעסק בפשטי התורה, עתה שזיכני הקב"ה לחדש גם בשאר חלקיה לא השלכתיים אחר גווי, ויהיו הם כתוספת על הפשט. שנית, עפ"י דברי המלאך המגיד למרון, שאף במקומות בהם לא כיוון לאמיתות העניין, ציווה עליו אשר לא ימחק הדברים אשר כתב (ואם כי איננו רואים עצמנו אפילו כעפר רגליו, מ"מ לא נמנעתי מלהשאירם על מכונם).

23. ואחר זמן ראיתי שכע"ז כתב האור-החיים הקדוש בעניין אחר, וז"ל (שמות יט, ב): "ויסעו מרפידים. קשה למה איחר המוקדם כי פסוק זה היה לו להקדים קודם פסוק שלפניו שאמר באו מדבר סיני, ואולי שהוא על דרך אומרם (סנהדרין קה): 'אהבה מקלקלת השורה' להקדים המאוחר, שלהיות כי הוא זה יום המקווה לבורא לתורה לעולם לעליונים ולתחתונים ומיום הבריאה והם יושבים ומצפים מתי יבוא בני ישראל מדבר סיני, לזה כשהגיעו שמה לא עצרו כח לספר סדר הדבר ותכף קדמה ההודעה באומרו ביום הזה באו וגו' הגיע חשוק ונחשק לחושק וחשוק ושמחו שמים וארץ כי זה הוא תכלית הבריאה ותקוותה ואחר כך חזר הכתוב להודיע פרטן של דברים".

שע"י היסוד יתגדל שמו בעולם הזה - "בעלמא די ברא כרעותיה וא"ו ימליך מלכותיה וכו'", והדבר נעשה דווקא ע"י היסוד, שהוא כידוע החוליה המקשרת שאר הספירות אל המלכות, וידוע שהמלכות רומזת לעולם הזה, וכן מבואר בדברי המפרשים על הזוהר הנ"ל ש"עלמא די ברא כרעותיה" הוא סוד המלכות. אך דברים אלה כותב אני בעירבון מוגבל, כי אין לי עסק בנסתרות, ויזכנו ה' שלא יצא דבר תקלה וטעות מתחת ידינו.

ה. סיכום וכמה נפק"מ למעשה

בדברינו עמדנו על הקושי התחבירי שיש במקום עניית האמן הראשון בקדיש אשר נקבע לכאורה באמצע משפט, הבאנו מדברי ספר לקוטי הפרדס לרש"י שמדבריו עולה שאכן אין זה מקומו של אמן זה, אך מדברי כל רבותינו הגאונים והראשונים במקומות בהם נהגו בכל אלו האמנים שבקדיש מקומו הוא כמנהגנו היום, וראינו שבמקומות רבים ובדברי לא מעט ראשונים מבואר שלא נהגו במקום ברוב האמנים בקדיש, ומכאן שמקורם של אלו האמנים הוא במנהג (כדברים רבים נוספים הנוגעים לנוסח התפילה). בסוף דברינו הבאנו ממקורות נאמנים וקדמונים שלא גרסו הוא"ו במילת "וימליך" כך שאפשר שלפי גרסא זו הכל הוא משפט אחד "בעלמא די ברא כרעותיה ימליך מלכותיה", ובזה נסתלקה הקושיה כליל, ויישבנו דבר זה בשני אופנים גם עם נוסח דידן ורוב הספרים שגרסו הוא"ו עפ"י כללים תחביריים ודקדוקיים המיוסדים על איתני עולם רבותינו המדקדקים ומפרשי המקרא.

מדברים אלה נראה לי שיש גם להליץ על מנהג העולם שלא עושים הפסקה מעטה אחר תיבת "כרעותיה" כפי שכתבו הפוסקים. כמו"כ נראה שלפי"ז ג"כ יש להכריע כדעת האומרים שיש להגות הכ"ף במילת "כרעותיה" רפויה, שלפי הביאור שחידשנו כאן והנוסח עליו התבססנו פשוט וברור שמילת "כרעותיה" סמוכה להאמור קודם לכן וממילא יש להרפותה, ובצרוף העובדה שאף לנוסח הרגיל נחלקו בדבר הפוסקים נראה לי שכן נכון לנהוג.